

De Domtoren en zijn klokken

Op 11 februari jl. hield de heer Th. Haakma Wagenaar voor onze vereniging en de Utrechtse Klokkespelvereniging een causerie onder de titel **De klokken in de Domtoren**. Voor degenen die er geen kennis van genomen hebben, drukken wij hierbij de tekst af. Voor de feitelijke gegevens betreffende de restauratie van de beiaard, wijzen wij u nog eens op de bijdrage van stadsbeiaardier Chris Bos in ons maandblad van mei 1975.

De antieken kenden geen torens behalve vuurtorens (Alexandrië) en militaire uitkijktorens. Ook de eerste grote christelijke kerken kenden geen torens (de Hagia Sophia, de dom van Aken). Pas in de middeleeuwen ontwikkelt zich de toren als van verre herkenbaar waarmerk van het kerkgebouw. Voor West-Europa is de dom van Aken, hoezeer typologisch stammend uit een vóór-christelijke en deels zelfs praehistorische vormtraditie, - een duidelijk begin van een ontwikkeling.

Het middeleeuwse kerkgebouw verzinnebeeldigt „het hemels Jerusalem”. De koepel is daarin de hemelkoepel en domineert. Dit symbool houdt tot in de moderne tijd als traditie stand (St.-Jan Den Bosch, St.-Pieter Rome, St.-Bavo kathedraal Haarlem). Het keizerlijk voorgebouw aan de dom van Aken wordt geflankeerd door twee statietrappen. Uit dit voorgebouw ontwikkelt zich de symboliek van de poort naar de civitas Dei (stad Gods). De beide wenteltrappen worden bij elke navolging van dit voorbeeld hoger en moeten de contouren van de hemelse stadspoort uitbeelden. Functioneel wordt dit voorgebouw als in de 10e eeuw de kerkklokken in afmeting en betekenis toenemen en in het westelijk torencomplex plaats krijgen. Hierme-

de ontstaat het twee-torenfront. De torens aan de westzijde gaan nu domineren.

De inrichting van de tweelingtorens wordt overgenomen bij de kleinere parochiekerken, welke maar één toren aan het westeinde hebben, en komt in beginsel altijd neer op een indeling in vier geleidingen, ongeacht de uiterlijke geveldispositie:

- I een ruimte, welke betrokken is bij het gewijde kerkinterieur;
- I een ruimte zonder eigen bestemming, welke alleen dient om de functionele geleiding, nl.
- III de klokkenkamer boven de nok van het kerkdak te verheffen;
- IV de afdekking van de toren, welke zich in de gothiek tot een rijke bekroning ontwikkelt. ▶

Excursie

Zaterdag 12 juni: Bustocht naar Beiaardmuseum te Assen. Klokkengieter André Lehr zal ons daar rondleiden.

Alle bijzonderheden over deze excursie vindt u in ons vorige maandblad (april, pag. 25). Nog even dit ter herinnering: kaarten zijn vanaf dinsdag 18 mei verkrijgbaar bij De Discus ('s maandags gesloten) of te bestellen per giro 5755520 t.n.v. Vereniging Oud-Utrecht met f 0,60 extra voor porto t.b.v. de toezending der kaarten. De kosten zijn: f 12,— per persoon. Zie verder dus ons april-nummer.

MAANDBLAD

oud-utrecht

49e jaargang - nummer 5 - mei 1976

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht

Voorzitter:

A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen, tel. (03462) 23 62.

Secretaris:

Dr. D. P. Snoep, p/a Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, tel. (030) 31 55 41.

Penningmeester:

W. Uittenbogaard, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86

Contributie: Minimum: f 30,—, gironr. 575520.

Administratie:

mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. (03407) 19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, p/a Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 71 18 14, actualiteit.

H. Sneljder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. (030) 61 60 91, eindredactie.

Mej. drs. L. van Tongerlo, Euterpedreef 52, Utrecht, tel. (030) 62 12 26, historie.

Redactieadres:

Oasedreef 2.

De luiklokken hangen in ruimte III, de kleinere klokken, waarop wordt gebeierd, vinden daar eveneens plaats.

De mechanisch aangeslagen uurklok op een toren komt in het midden van de 14e eeuw in gebruik.

Klokken

Voorlopig is daarvoor geen traditionele plaats. Uit deze tijdankondiging ontwikkelt zich de „voorslag”, aanvankelijk bestaande uit slechts enkele kleine klokken, ten slotte uitgroeënd tot een mechanisch bediende reeks klokken, het carillon. In de meeste na 1500 opgerichte torens vindt dit klokkenspel een plaats in de tot bekroning uitgegroeide geleding IV.

Elke toren kent tweemaal een kritieke fase in de uitvoering van zijn bouw. Allereerst als de klokkestoel op zijn definitieve hoogte is geplaatst. Functioneel beantwoordt de „clocher” of „campanile” dan aan zijn bestemming. Het kost moeite de fondsen te vergaren voor het in steen ombouwen van die klokkestoel. Dikwijls blijft de verdere bouw in dit stadium achterwege. Lukt het de stenen klokkekamer op te trekken, idealiter met een stenen gewelf ter bescherming van de klokken tegen brand, dan is het weer de vraag of een bouwkapitaal is te vinden om de bekroning in steen uit te voeren. Torens, waarvan de bouw bij de eerste crisis bleef steken, zijn bijv. Veere, Zierikzee, Buurtoren te Utrecht.

Voorbeelden van torens, waarvan de klokkekamer tot uitvoering kwam terwijl daarna de bouw niet meer vorderde, zijn bijv. Dordrecht, Brielle, St. Rombouts Mechelen, kathedraal Reims, Notre Dame. De Notre Dame in Parijs bewaart een van de machtigste vroeg-gothische klokkestoelen, welke nog als zelfstandige houten torens binnen de stenen klokkekamer zijn te herkennen.

De Domtoren

De oudste vermelding van een klok, de „campana episcopalis” in de domtoren dagtekent van 1342. Stellig waren de Utrechtse kerken reeds eerder en dus ook de romaanse dom in het bezit van klokken. Maar het jaartal 1342 kan verband houden met begin van de tweede bouwcampagne van de toren.

Het niveau van de voor luiklokken geëigende klokkekamer was de eerste jaren nog niet bereikt, zodat deze klok, mogelijk meer dan één klok, een voorlopige plaats zal hebben gekregen aan de westzijde van wat tegenwoordig de Egmondkapel wordt genoemd.

Omstreeks 1350 zal de bouw zover zijn gevorderd, dat aan het oprichten van de definitieve klokkestoel kon worden begonnen, stellig een zelfstandige houten klokketoren, eenvoudiger dan - maar gelijkend op die van de Notre Dame te Parijs.

Ongeveer 1370 is de stenen klokkekamer, het tweede vierkant van de toren, om deze houten binnentoren opgetrokken en is het niveau van de tweede omgang bereikt. Er is bij de bouw van de stenen klokkekamer rekening gehouden met de mogelijkheid om zeer grote klokken aan het geluid toe te voegen, dan wel een grote klok te vervangen. Aan de noordzijde is daarvoor een grote klokkepoort op de eerste omgang uitgespaard. Op de binnenplaats van het achtkant vallen zes stenen consoles op uit de bouwtijd, waarvan de betekenis alleen maar kan worden uitgelegd als opleggen van een klokkestoel voor een niet luidende klok. Hier heeft dus waarschijnlijk lang voor de voltooiing van de toren de eerste uurklok een plaats gehad. Het is denkbaar dat daar tevens de klokjes van een voorslag werden ondergebracht, hoewel de oudste vermelding daarvan dateert van 1479, als zes klokjes worden gegoten voor het vernieuwde uurwerk.

Inmiddels, mogelijk in 1479, is de uurklok boven in het achtkant opgehangen zoals door Droochsloot en Saenredam is vastgelegd.

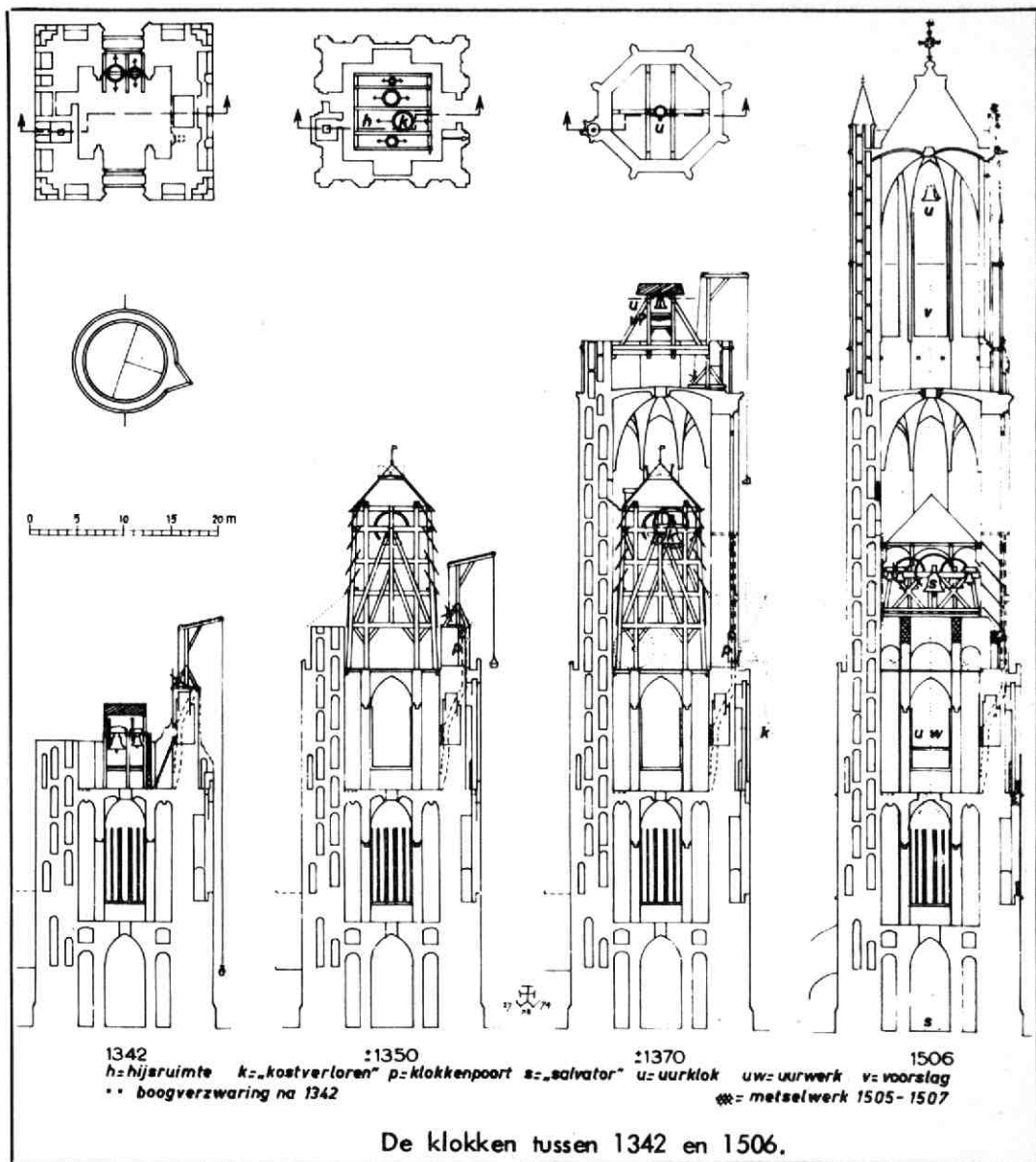
Enorm gelui

In 1505 en '06 wordt de grote berchvrede of klokkestoel opgeruimd, de klokken, minstens vijf in getal, worden vervangen door een enorm geluid van 13 klokken, waarvan er in ieder geval 12 een plaats kregen in de klokkekamer. De nieuwe berchvrede was geheel anders van samenstel en indeling. Allereerst werd een zware gemetselde onderbouw boven het niveau van de eerste omgang gebouwd, bestaande uit meer dan een meter zware muren, gekoppeld door ronde schoorbogen van 60 cm dikte. De grote klokkepoort werd door het nieuwe metselwerk met een meter versmald en dus voortaan voor zijn doel onbruikbaar. Voor het doorlaten van de nieuwe klokken was men nu genoodzaakt de hijsopeningen in de gewelven van de doorgang en van de Michaelskapel op grove wijze te vergroten.

Op de stenen onderbouw werd een zware klokkestoel van eikenhout geconstrueerd, waarin 12 klokken op één niveau plaats vonden. Of de 13e klok in een verhoogde klokkestoel dan wel in de dakruiter van de kerk was aangebracht, is niet duidelijk.

Carillon

Wat in de daarop volgende eeuw is gebeurd is niet op de voet te volgen. Saenredam toont ons de toren met een uitgebreid klokkespel en wij weten dat voor de vervaardiging van het 35 klokken omvattende Hemony-carillon 21 klokken van de voorafgaande beiaard plus de grote boven onder het achtkantgewelf hangende uurklok en de 6 kleinste luiklokken werden ingeleverd. Voor de nieuwe Hemony-beiaard werd een nieuwe klokkestoel opge-

richt, welke pas bij de restauratie in het begin van deze eeuw is vervangen. Het houten model in het Centraal Museum toont ons deze beiaardstoel, waarvan destijds geen opmeting of foto is gemaakt. Bij de genoemde restauratie is een stalen beiaardstoel naar ontwerp van ir. Dwars in het achterkant op de plaats van de houten voorganger gebouwd. Klanktechnisch is een stalen luistoel niet ideaal en een ijzer-constructie vergt regelmatig onderhoud. In de oorlogsjaren liet dit onderhoud uiteraard te wensen over, zodat roestvorming zich plotseling

in verontrustende mate openbaarde.

Een doortastend besluit werd genomen door de gehele stoel te vervangen door een constructie in hout en wel in bilinga. Het uitstekende ontwerp daarvoor kwam tot stand in overleg met de firma Eysbouts en is van de hand van de architect Baart de la Faille afd. monumenten bij de Openbare Werken. De in 1974 gebouwde beiaardstoel is de grootste, meest monumentale en schoonste welke de toren in zijn 6½ eeuw heeft gekend.

Th. Haakma Hagenaar